

ӘОЖ 81'373; 001.4; МҒТАР 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

Қ.К. КЕНЖАЛИН¹, Ә.Қ. ТАҢСЫҚБАЙ²

¹PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kenkk@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

«БАБЫРНАМАДАҒЫ» ҮНДІСТАНДЫҚ СҮТҚОРЕКТІЛЕР АТАУЛАРЫНА ТІЛДІК ТАЛДАУ: ЭТИМОЛОГИЯ, СЕМАНТИКА

Аңдатпа. Тарихта Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр патша және ақын ретінде ғана емес, сонымен бірге географ, этнограф, тарихшы ретінде де танымал. Бұның дәлелі – оның әлем әдебиетінде лайықты орын алатын «Бабырнама» атты өмірбаяндық шығармасы. «Бабырнама» XV ғасырдың соңы – XVI ғасырдың басында Орта Азияда, Ауғанстан мен Үндістанда болған оқиғаларды шағатай тілінде баяндайды. «Бабырнама» жаратылыстануға қатысты терминдердің қазынасы болып, сол дәуірдің тарихи және табиғи жағдайына бірегей тілдік перспектива ұсынады. «Бабырнамадағы» флора мен фаунаның суреттелуі З.М. Бабырдың тілдік тәжірибесін түсіну үшін маңызды лингвистикалық ресурс болып табылады. Бұл мақалада «Бабырнамада» тіркелген Үндістанда мекендейтін сүтқоректілердің атаулары жан-жақты талданады. Зерттеу осы терминдердің этимологиясы мен семантикасына назар аударады. Авторлар үндістандық сүтқоректілердің атаулары аталған аймақта тұратын халықтардың тілдерінен алынған сөздер болуы мүмкін деген болжам жасайды. Фаунаның «Бабырнамада» жүйелі сипатталуы, нақты айтқанда ірі жануарлардан кіші жануарларға, сүтқоректілерден суда мекендейтін жануарларға дейін қарастырылуы Үндістанның жануарлар әлемінің кең лингвистикалық портретін жасайды деп есептейді. Мақалада тіл білімінің сипаттамалы және салыстырмалы әдістері қолданылып, *bāndar*, *fil*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣahrā'ī gāvmeš* деген 12 терминнің этимологиясы мен семантикасы қарастырылады.

Кілт сөздер: Бабырнама, Үндістан, терминология, этимология, семантика.

К.К. Kenzhalin¹, А.К. Tangsykbay²

¹PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana), e-mail: kenkk@mail.ru

²PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

Linguistic Analysis of the Names of Indian Mammals in «Baburnama»: Etymology, Semantics

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кенжалин Қ.К., Таңсықбай Ә.Қ. «Бабырнамадағы» үндістандық сүтқоректілер атауларына тілдік талдау: этимология, семантика // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 88–101. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

*Cite us correctly:

Kenjalın Q.K., Tansyqbai A.Q. «Baburnamadagy» undistandyq sutqorektiler ataularyna tildik taldaу: etimologia, semantika [Linguistic Analysis of the Names of Indian Mammals in «Baburnama»: Etymology, Semantics] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – В. 88–101. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

Мақаланың редакцияға түскен күні 24.01.2024 / қабылданған күні 19.06.2024

Abstract. In history, Zahir ad-din Muhammad Babur is known not only as a king and poet, but also as a geographer, ethnographer, and historian. Proof of this is his autobiographical work «Baburnama», which occupies a worthy place in world literature. «Baburnama» in the Chagatai language tells about the events that took place in Central Asia, Afghanistan and India at the end of the 15th - beginning of the 16th centuries. The Baburnama is a treasure trove of natural science terms that provides a unique linguistic perspective on the historical and natural conditions of the era. The description of flora and fauna in «Baburnama» is an important linguistic resource for understanding the linguistic experience of Z.M. Babur. This article analyzes in detail the names of mammals living in India, recorded in the Baburnama. The study focuses on the etymology and semantics of these terms. The author suggests that the names of Indian mammals may be words borrowed from the languages of the peoples living in those regions. The authors suggest that the names of Indian mammals may be borrowed from the languages of the peoples living in the specified region. The article uses descriptive and comparative methods of linguistics to study etymology and semantics of 12 terms: *bāndar*, *fīl*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurtmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣaḥrā'ī gāvmeš*

Keywords: Baburnama, Hindustan, terminology, etymology, semantics.

К.К. Кенжалин¹, А.К. Тансыкбай²

¹PhD, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: kenkk@mail.ru

²PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

Лингвистический анализ названий индийских млекопитающих в «Бабурнаме»: этимология, семантика

Аннотация. В истории Захир ад-дин Мухаммад Бабур известен не только как царь и поэт, но и как географ, этнограф, историк. Доказательством этого является его автобиографическое произведение «Бабурнаме», занимающее достойное место в мировой литературе. «Бабурнаме» рассказывает на чагатайском языке о событиях, произошедших в конце XV-начале XVI века в Средней Азии, Афганистане и Индии. «Бабурнаме» является кладью терминов, связанных с естествознанием, предлагая уникальную языковую перспективу исторического и природного состояния той эпохи. Описание флоры и фауны в «Бабурнаме» является важным лингвистическим ресурсом для понимания языкового опыта З.М. Бабура. В этой статье подробно анализируются названия млекопитающих, обитающих в Индии, зарегистрированных в «Бабурнаме». В исследовании основное внимание уделяется этимологии и семантике этих терминов. Авторы предполагают, что названия индийских млекопитающих могут быть заимствованы из языков народов, проживающих в указанном регионе. Считается, что систематическое описание фауны в «Бабурнаме», в частности, от крупных животных до мелких, от млекопитающих до животных, обитающих в воде, создает обширный лингвистический портрет животного мира Индии. В статье рассматриваются этимология и семантика 12 терминов *bāndar*, *fīl*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurtmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣaḥrā'ī gāvmeš* с использованием описательных и сравнительных методов лингвистики.

Ключевые слова: Бабурнаме, Индия, терминология, этимология, семантика.

Кіріспе

З.М. Бабыр «Бабурнамада» табиғат пен қоршаған ортаны, оның ішінде Үндістанның фаунасын егжей-тегжейлі сипаттауға тырысқан. Жан-жануарлардың жалпы атаулары бұл еңбекте көп кездеседі. Жаңа ортадан алған әсерлерін бейнелей отырып, З.М. Бабыр

жергілікті жануарлар түрлерін сипаттау үшін алуан түрлі терминдер қолданады. «Бабырнамадағы» зоологияға жататын терминдерді зерттеу сол кездегі Үндістанға қандай фауна түрлері тән болғанын және оларды автор қалай қабылдағанын байқауға бірегей мүмкіндік береді. Біздің пікірімізше, Үндістанда тіршілік ететін фауна түркі халықтарының көпшілігі үшін таңсық болған. Сәйкесінше, оларды атау қажеттілігі де болмаған. Әлбетте, Ұлы Жібек жолы, моңғол шапқыншылығы және сол секілді халықтарды түрлі салада өзара байланысуға, әрекеттесуге итермелейтін тарихи себептердің әсерінен тілдердің лексикалық қабатына кірме сөздер еніп жатады. Дегенмен реалийде ондай субъект-объект, құбылыстармен күнделікті бетпе-бет келмегендіктен, олардың қолданысы әлсіреп, ұмыт болады, я қолданыс аясы аса тар болмақ. Бұл пікірімізге сай Үндістандағы жануарлар, оның ішінде сүтқоректілер атаулары қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Аталған жұмыста «Бабырнаманың» Үндістанда мекендейтін сүтқоректі жануарлар атаулары ғана қарастырылады. Бұның себебі – көлем жағынан шектеу. Сондай-ақ сан түрлі этимологиялық болжамдарды егжей-тегжейлі сөз етпеуіміздің де себебі осында жатыр. Ақиқатқа жақын дегендерін бірден беріп отырдық. Зерттеу мақсатымызға сәйкес сипаттамалы, салыстырмалы тілдік зерттеу әдістері қолданылды.

Фауна лексикасының тілші ғалымдардың зерттеу нысанына айналғанына көп уақыт болды, алайда шешімін таппаған мәселелер әлі де көп. Жануарлар атауларын зерттеудегі алғашқы мәселе – терминология мәселесі. Жануарлар атауы тақырыбындағы зерттеу жұмыстарында терминдердің қолданысы әр келкі. «Зооним» терминінің қолданысында бірізділік жоқ. Бұл термин ХХ ғ. 60-жылдардан бастап тіл білімінде қолданыла бастады. Кейбір ғалымдар бұл терминді жануарлар әлеміне жататын жануар, жанды мақлұқтың жалпы атауы ретінде пайдаланса, кейбір ғалымдар бұл терминмен жануарлардың жалқы есімдерін (мысалы, *Ақтөс*, *Құлагер*, т.б.) атауды логикалық тұрғыдан дұрыс деп есептейді. Бұл мәселе әлі күнге дейін зерттеуші ғалымдардың арасында пікір-талас туғызады. Біздің пікірімізше, зооним – тек жалқы есімдерге қатысты қолданылуы тиіс термин, өйткені «оним» деп аяқталатын термин апеллятивтерге, яғни жалпы атауларға қатысты қолданылмаса керек. Бұл себепті зерттеуімізде қарастырылатын сүтқоректілердің түрін білдіретін сөздерге қатысты «зооним» термині қолданылмайды.

«Бабырнамадағы» жануарлар атауларына көшпес бұрын, ең алдымен түркі тілдерінің тіл білімінде жануарлар атауларының зерттеуліне қысқаша шолу жасап өтейік. Бұл аталған бағытта жүргізілген зерттеулердің әдістемесін, дәстүрін түсінуге ықпал етеді.

Түркі тілдеріндегі жануарлар мен аң атаулары 1960 жылдардан бастап зерттеле басталды десек болады. Түркітануда аталған лексикалық қабатқа алғаш рет салыстырмалы-тарихи талдау жасаған ғалым – А.М. Щербак [1]. Ғалым түркі тілдеріндегі жануарлар атауларын егжей-тегжейлі талдау барысында оларды моңғол және тұңғыс-маньжур тілдеріндегі баламаларымен салыстырып, ең көне тұлғалары мен кірмелену көздерін анықтауға тырысты. А.М. Щербак бұл зерттеу жұмысында зоология терминдеріне жататын сөздердің тіл біліміндегі этимологиялық болжамдарына сыни көзқараспен қарайды. Түркі тілдеріндегі тұлғаларды жүйелі талдауға ұмтылған, себебі тілдің өзінде жануарларды атауда жүйелілік бар. Айталық, түркі тілдерінде белгілі бір заңдылықпен төрт түлік малды жасына, жынысына, түсіне, т.б. сипаттарына қарай атау байқалады. Сөйтіп, оларды талдауда ғалым түр-тұқымға қатысты атауларды, піштірілген аталық, тұқым аталық, аналық, төл және жасы бойынша топтарды, сонымен қатар диалектілік нұсқаларды қарастырады. Сонымен қатар жануарлар мен аң атауларына сөзжасамдық талдау жасалып, олардың фонетикалық, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері сөз етіледі.

«Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» [2] еңбегі ататүркі тілі лексикасының құрамын, ерекшеліктерін зерттеуге зор үлес қосқан еңбектердің бірі екені анық. Аталған еңбекте мал шаруашылығы лексикасы, сүтқоректі хайуандар, жабайы және үй жануарларының атаулары, т.б. зерттеледі. Жануарларды білдіретін жалпы атаулардың түркі праформалары қалпына келтіріліп, сөздердің көне, орта ғасырлық және қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалары мен мағыналары келтіріледі. Еңбек авторлары алтай тілдеріндегі параллельдерді қарастырады және негізгі этимологиялық болжамдарды талдайды.

Қазіргі түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде берілуін К. Ибрагимов [3] қарастырады. Ғалымның диссертациясы қазіргі атаулардың бұрынғы тұлғалары мен бастапқы мағыналарына талдауды қамтиды. М.М. Копыленко өзінің зерттеу жұмысында түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының уәждемесін зерттейді [4, 102-108-б.]. Ғалым: «Түркі тілдерінің иелері жануарларды атауда аңшылық пен мал шаруашылығына актуалды белгілерге емес, негізінен сезім мүшелеріне тікелей әсер ететін белгілерге («түс», «сыртқы түрі», «дауысы») немесе жануарлардың өздері («іс-әрекет иесі») немесе оларға қатысты («әрекет объектісі») жасалатын үдерістер туралы ойлануды растайтын белгілер бойынша атау берді» [4, 107-б.], – деп түркі халықтары жануарларды атауда қандай белгілерге мән бергенін анықтайды. В.И. Циниус «Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков» мақаласында тақырыптық топтарға қатысты сөздік материалдарды қарастырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, түркі тілдерінің тілдік қорына жататын сөздердің этимологиясын анықтауда жалпыалтайлық зерттеу нәтижелеріне сүйену қажет, өйткені тек сол жағдайда ғана сөз түбірі тарихының әр дәуіріндегі нұсқалары анықталады [5, 17-б.]. Бұл пікірмен келіспеу қиын.

Қазақ тіл біліміндегі этимологиялық ізденістер тарихының бастауында Қ. Жұбановтың тұрғаны белгілі. Зерттеуші ғалым қазақ тілдік қорындағы көптеген сөздердің шығу тегін анықтап көрсетті. Қазақ тіліндегі төрт түлік мал, жан-жануарлар атауларын арнайы қарастырған. «Скотоводческие междометия казахов» баяндамасында *айғыр*, *қошқар*, т.б. атауларының этимологиясын анықтап көрсетеді. Аталған баяндама қазіргі кезге дейін жетпесе де, оның мазмұнын «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [6] атты ғалымның еңбектер жинағының алғашқы басылымында академик І. Кенесбаевтың жазған алғы сөзі арқылы таныса аламыз.

Ш. Жанәбіловтің зерттеу жұмысында [7] қазақ тіліндегі мал атаулары лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттелінбегенімен, жылқы малының жасына, жынысына, түсіне, т.б. түрлі жай-күйіне байланысты біраз деректер берілген.

1975 жылы К. Мұсаевтың «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» [8] еңбегі жарық көрді. Зерттеуші ғалым мал шаруашылығы терминологиясы енді-енді қалыптаса бастаған ерте дәуірде түркі тілдері мен диалектілерінің ортақтығына назар аударады. Таралу деңгейіне қарай терминдерді 1) түркі тілдерінің барлығында, я көбісінде бір тұрақталған мағынасында, я өзге мағынада қолданылатын сөздер; 2) түркі тілдерінде бір я сәл өзге мағынасында таралуы аз сөздер; 3) белгілі бір түркі тілінде немесе жеке диалектінде ғана кездесетін сөздер деп үш топқа бөліп қарастырады. Ғалым, сонымен қатар, атау таралуының ареалдық сипатын атап өтеді. Айталық, қыпшақ тілдерінде *сиыр* мен *қоян* сәйкесінше *сыйыр*, *қойан* деп аталса, оғыз тілдерінде *инек*, *тавиан* түрінде кездеседі [8, 62-б.].

Көрнекті ғалым Ә. Қайдардың «Структура односложных корней и основ в казахском языке» [9] атты еңбегінде бір буынды түбір негіздің тізімінде жануар атауларының елу бесі келтірілген. Одан кейін жарық көрген «Тысяча метких и образных выражений» [10] және «Халық даналығы» [11] атты еңбектерде жылқы малына қатысты көптеген фразеологиялық тіркестер этнолингвистикалық тұрғыдан сипатталады.

Т.В. Линконың зерттеу жұмысында [12] қазақ және орыс тілдеріндегі жануарлар атаулары қамтылған. Аталған еңбекте ғалым жануарларды түріне, жасына, жынысына қарай жіктеуде латын терминдерін қолданады. Мысалы, *боонимдер* (лат. *boos* «ірі қара») – сиыр атаулары, *кабаллонимдер* (лат. *cabobuss* – «жылқы») – жылқы атаулары, *камеллонимдер* – (лат. *camellus* – «түйе») – түйе атаулары, т.с.с.

Ә. Жақыпов өзінің зерттеу еңбегінде [13] түйе малына қатысты тілдік бірліктерді қарастырады. Б. Тлепин [14] қой-ешкі атауларына қатысты тілдік бірліктердің этнолингвистикалық сипатын ашуға ұмтылған. С. Сәтенова «Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке» [15] атты ғылыми-зерттеу жұмысында құрамында төрт түлік малдың атаулары бар тұрақты тіркестерді жан-жақты қарастырады. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілі бойынша төрт түліктің ішінде басқаларға қарағанда жылқыға қатысты тұрақты тіркестердің көп екенін көрсетіп, біраз тіркестердің бейнелі-аялық негіздеріне тоқталады. О. Тоқхожаеваның «Қазақ тіліндегі фауна лексикасы» [16] атты зерттеуінде қазақ тіліндегі жануарлар атаулары фауна лексикасының құрамдас бөлшегі аясында талданады.

А. Тоқтабаевтың зерттеу жұмысында [17] 200-ге жуық жылқы атаулары берілген. Оның ішінде жылқы малының түсіне қатысты атаулар көптеп кездеседі. А. Шынардың «Қазақтар мен түріктердің жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі» [18] атты еңбегінде қазақ және түрік тілдеріндегі жылқыға байланысты лексемалар және олардың басқа да тілдерде кездесуі, жылқының түстері мен қасиеттері, т.б. мәліметтер беріледі. Б. Тоқтағұл [19] төрт түлік малдың жас мөлшеріне қатысты түркі тілдеріндегі атауларды бір лексика-семантикалық топта талдап, олардың танымдық мәні мен қолданылу шегіне жеке-жеке тоқталады.

Қазақ және басқа да түркі тілдерінде жылқыға қатысты атаулар мол кездесетіндіктен, олар ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. Жылқы атауларына қатысты Н. Айтбаеваның «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты» [20] және Ж. Байтелиеваның «Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі» [21] зерттеу жұмыстарын атап көрсетуге болады.

Ендігі кезекте зерттеу материалымыз – «Бабырнама» еңбегіндегі жануарлар атауларына көшейік. Бұл бағытта азын-аулақ зерттеу еңбек бар. Олардың ішінде қомақтысы – И. Хауэншильдтің «Botanica und Zoologica im Babur-name: eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung» = «Бабырнамадағы ботаника және зоология: лексикологиялық және мәдени-тарихи зерттеу» [22] еңбегі. Ғалым «Бабырнама» еңбегін былай сипаттайды: «Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр шағатай тілінде жазған естеліктерінде Ферғана, Мәуераннахр, Ауғанстан және Үндістандағы өсімдіктер мен жануарлардың табиғи таралуы туралы өте нақты мәліметтер береді. Сондай-ақ XV-XVI ғасырлар тоғысында бұл аймақтарда қандай өсімдіктер өсірілетінін, қандай үй жануарлары ұсталғанын атап өтті. Оның флора мен фаунаны сипаттауы тек егжей-тегжейлілігімен ғана емес, тіпті әдеттен тыс өсімдіктер мен жануарлардың құбылыстарын да таңқаларлық дәл бейнелеуімен ерекшеленеді. Әсіресе, «Үндістан» тарауында Бабыр Орта Азия флорасы мен фаунасының өкілдерімен жиі салыстыра отырып, олардың түркі атауларын үнемі келтіреді. Ол ұлттық яки жергілікті атауларды, яғни түркі, парсы, ауған немесе хинди тілдерінен терминдерді береді» [22, 1-б.]. Ғалым 150 жануар атауларын және 135 өсімдік атауларын әліпбилік ретпен береді. Бұл тұста, зоология мен ботаника терминдері аталған ғылым салаларындағы жіктеулерге сәйкес берілгені дұрыс болар еді, себебі бұл «Бабырнама» авторының құрған жүйесін бұзады, оны жоқ қылады. «Бабырнама» тілінің жүйелілігі хақында Е.Н. Хамраева «Элементы идеографии в «Бабур-наме»» [23] атты мақаласында сөз қозғайды. Ғалымның өз сөзі: ««Бабырнамада» жиналған материал жүйеленген және дедуктивті әдісті қолдана отырып, ұқсас белгілерге негізделген белгілі бір ұғымдар семантикалық көлемі бойынша әртүрлі кластарға, топтарға

және кіші топтарға бөлінеді. Мысалы, Үндістанның сипаттамасын алайық. Бабыр уәлаяттардың, таулардың, өзендердің, жануарлар мен өсімдіктердің атауларын белгілі бір парадигмаларға шебер орналастырады. Автор жасаған парадигмалардың бұл кластары өзара байланысты элементтердің ортақ тұтастығын құрайды. Тіпті онда бірде-бір артық сөз табылмайды және сол немесе басқа ұғымның жаңадан енгізілген атауы үшін бос орын жоқ». Бұны ғалым мақалада зоология мен ботаника терминдерінің жүйелі берілуімен де дәлелдейді. Мәселен, жануарлар әлемінің парадигмасы. Жүйе ішіндегі жүйе принципіне сүйене отырып, автор бұл парадигманы бірнеше топқа бөледі: а) жануарлар атауларының парадигмасы; б) құс атауларының парадигмасы; в) су жануарлары атауларының парадигмасы [23, 1-б.]. И. Хауэншильдтің еңбегінде бұл еленбейді. Екіншіден, еңбекте, көп жағдайда, терминдердің этимологиясы берілмейді. Тек термин, ол термин кездесетін «Бабырнамадан» үзіндімен шектеледі. Бұл олқылықтың, толықтай болмаса да, орнын толтыру – мақсатымыз болмақ.

Талдау мен нәтижелер

«Үндістанға тән аң-жануар» сөзін естігенде көпшіліктің ойына келетін жануар – піл. «Бабырнамада» да бұл аталған аймақтың фаунасын сипаттау пілден басталады: «Bir *fil dur* – Hindustānī *hāti* der – kim Kālprī vilāyatining sarhaddlarida bolur» [24, 589-б.] = «Ол жердегі жабайы жануарлардың бірі – *nil*. Үндістандықтар оны *xatu* деп атайды және ол Калпи аймағының шекарасында мекендейді». Көріп тұрғанымыздай, автор аталған жануардың екі атауын келтіреді: бірі түркі халықтарына белгілі болса (Ұлы Жібек жолы бұған үлкен әсер етті), екіншісі түсініксіз болса керек. «Піл» сөзінің түркі тілдеріне парсы тілінен енгені күмән келтірмейді. Түркі тілдерінен басқа да тілдерге енгені жайлы мәлімет бар: «башқ. *фил* «слон» < парс. [فیج] *fil* «слон» < пехл. [pil] «слон» > араб. [فیج] *fil* «слон» + ивр. [פיל] *pil* «слон»» [25, 103]. Піл жануарын білдіретін «Бабырнамада» тіркелген келесі атау – *hāti* – хинди тілінің сөзі. Шығу тегі – санскрит (हस्तिन् [hastin]). Аталған тұлғада санскрит тілінде жазылған индуизмнің ең көне қасиетті жазбалар жинағы – Веда мәтіндерінде тіркелген. Айталық, 1.84.17 және 4.4.1., т.б. Ригведада (Ведалық самхиталардың ең көнесі мен негізгісі – авт.) «піл» мағынасында қолданылған [26, 323-б.]. «Піл» лексемасы көптеген түркі тілдерінде белсенді қолданылып жүр. Мысалы, жаплы түрк. *pil*, *fil*, құмық., ноғ. *пил*, тат. *фил* «піл» [28, 38-б.], т.б.

Үндістанда мекен ететін, түркі халықтарының көбісіне таңсық хайуандардың енді бірі – мүйізтұмсық. «Бабырнама» мәтінінде *karg* [24, 589-б.] деп беріледі. «Мүйізтұмсық»-ты білдіретін бұл тұлға парсы тілінде, шамамен, X ғасырда (982 ж.) жазылған «Hudud al-‘Alam» еңбегінде кездеседі [28, 84-б.]. Түркі тілдеріне парсы тілдерінен енген деп есептейміз. Түркі тілдерінде кездесуі: түрік. *gergedan*, әзірб. *kərgədan*, түркм. *kerk*, өзб. *karkidon*, қырғ. *kerik*, ұйғ. *kerkidan*, татар. *kärkädän*, қырым-татар. *kerkedan*, құмық. *gargadan*, ғағауыз. *gergedän*, қарайым. *ğarğadan*. Қазақ тіліндегі *керік* сөзі де бұл қатарда болуы тиіс еді, дегенмен оның қолданысында бірізділік жоқ. Бұл жайлы Р. Сыздық: «Африкада болатын носорог деген жануарды көбінесе *мүйізтұмсық* деп (бұл таза аударма-калька), енді бір оқулықтарда *керік* деп аталып жүрді» [29, 200-б.], – дейді. Қазіргі кезде «жираф» мағынасында қолданылады: «Керік (парс. *kerk*) – мойны ұзын, биіктігі 3 метрге дейін жететін дала жануары» [30, 232-б.]. «Бір заттың (бұрын қазақ білмеген аң-құс, жан-жануарлардың аттарын немесе жаратылысқа қатысты ұғымдардың) аталуын әр оқулық авторларының қазақша әртүрлі ұсынуынан варианттылық проблемасы туып отыр. Мысалы, ... жираф – керік және жайлаң» [29, 202-б.]. Ғалым қазақ жыр-дастандарынан мысал келтіре отырып, аталған тұлғаның басқа да мағыналарын ажыратып көрсетеді [31, 97-б.]. Қорыта айтқанда, қазақ жерінде носорог мекендемегендіктен «керік» сөзі тілдің құрамына енгенде мағынасын ұзаққа сақтай алмаған деп есептейміз.

«Yana *ṣahrā'ī gāvmeš dur*» [24, 591-б.]. Бұндағы *ṣahrā'ī gāvmeš* – жабайы буйвол. Араб тілінде الصحراء (*sahra'*) – жапан [32]. Айта кетерлігі, түркі тілдерінде де *жапан* сөзі тек топонимикалық апеллиатив қана емес, сондай-ақ сол аймақта мекен ететін затты да білдіреді. Мысалы, «қырғыз тілінде *жапан* сөзі адамға, жан-жануарлар мен өсімдіктерге қатысты «жабайы» (дикий, некультивированный) мағынасын беретіні белгілі» [33, 84-б.]. «Gāvmeš» – буйвол. И. Хауэншильдтің көрсетуінше, «Бабырнамада» түсі қара буйвол табынына қатысты «*kālā qaralag*» термині қолданылған [22, 89-б.]. Иран тілін зерттеуші М.Н. Боголюбов авест. *kara-* «үлкен» мағынасын біледіреді деп есептейді [34, 92–93-бб.]. Ол мәлім, ал беймәлім *гавмеш* жайлы С.К. Каратаева: «парсы. گاو میش [gāv-миш] «буйвол» < گاو «сиыр, бұқа, өгіз» + میش [миш] «қой»; парсы әдеби тілінде *гāv*, тәж. *говмеш*; қырғ. *көөмуш* немесе *көөмуш уй* «сүтті сиыр» мағынасында енген; өзб. *гавмуш* «сүтті» (сиырға қатысты), т.б.» [35, 20-б.] деп мәлімет береді. Ғалымның көрсеткен этимологиялық болжамына қатысты қосарымыз: бәлкім, бұрын *گوسپند* қойға да, жасы кіші ірі қараға да қолданылған. Үлкен сиыр немесе бұқа емес, бұл жануарлардың құрбандыққа шалынуы қол жетімді болғандығынан деп болжауға болады (құдай(лар)ға құрбандыққа кез келген жануар емес, «қасиетті» жануар шалынуы керек екенін ескеріңіз). گاو میش лексемасы сүтті сиырдан гөрі бұқа, өгізге бұрыннан бері жақын болған сыңайлы. Сөз құрамындағы *میش* қойды мағынасын емес, аталық мәнді беріп тұр. Мәселен, санскрит тілінде бұл тұлға қошқар мағынасын береді, ал этимологиясына үңілсек, праүнді-еуропалық *moysós тұлғасынан шыққан деген пайым бар. Оның «жүн» мағынасы бар. *Moiso-s* немесе *maiso-s* – қой; жүн, жүннен иірілген жіп; қап» [36, 747-б.]. Жануардың сыртқы ерекшеліктеріне мән берсек, уәж жағынан «сиыр + қой»-ға қарағанда «сиыр + жүн» жұбы орынды деп есептейміз.

3.М. Бабыр сипаттаған келесі аң – ірі бөкен түрі – нилагай (*boselaphus tragocamelus*): «Yana *nīlagāv dur*. Bulandlıqı atça bolğay. Attın bir nemä inčkäräk tür. Erkäki kök tür. Bu jihattın ğālibā *nīla-gāv* derlär. İki kiçikrāk šāxı bar. Boğzıda bir qanşın uzunraq tüki bar dur. Baħrī qotasqa muşābahatı bar. Tuvağı uynıng tuvağı dek erdi dür. Mādasınıng rangi buğū-maralning rangi dek dür. Šāxı ham yoqtur. Boğzıdaqı tüki ham yoqtur. Erkäkigä baqa bu torçaq vad` dur» [24, 591-б.] = «Үндістанда *нилагай* кездеседі. Ол жылқы сияқты ұзын, бірақ одан сәл арық болады. Нылғайдың аталығы көк; *нила-гай* атануы да содан болса керек. Екі кішкентай мүйізі бар, ал тамағында бір сүйемнен ұзын бір шоқ түк бар. Осылайша тау өгізіне ұқсайды. Оның тұяқтары кәдімгі бұқаның тұяғы сияқты. Ұрғашы нылғайдың түсі бұғы-маралдікіндей. Оның мүйізі жоқ, тамағында түк те жоқ. Аталыққа қарағанда аталығы семіз». Бұл атаудың негізінде де «сиыр» мағыналы парсы. *gāv* түбірі жатыр. Ол хинди тіліндегі көк түсін білдіретін *nīlā* (नीला) [37] сөзімен біріккен. Демек 3.М. Бабыр бұл сөзжасамның уәжін дұрыс анықтап көрсеткен деп есептейміз.

«Yana *kūtahpāy dur*. Uluğluqı aq keyikčä bolğay. Munıng iki qolı va iki butı qısqaraq dur. Bu jihattın *kūtahpāy* derlär» [24, 591-б.] = «Тағы бір үндістандық жануар – қысқаяқ (зоологияда «аксис»). Денесі киіктікіндей; оның алдыңғы және артқы аяқтары қысқа, сондықтан оны қысқа аяқты деп атайды». Шынымен де, парсы тілінде *كوتاه* [*kūtah*] «қысқа», *پای* [*pāy*] – «аяқ» [38].

«Yana bir jeränning erkäki hona yoşunluğ keyik dür, arqası qara, eväki aq. Honanıng šāxıdın munıng šāxı uzunraq tur va purreçraq dur. Hindustānī *kalahara* der. Aşlda *kālā haran* egändür, ya`nī qara keyik, taxfif qılıp *kalahara* deptürlär» [24, 591-б.]. Бұл жерде де 3.М. Бабыр сөздің неліктен солай аталғаны жайлы ақпарат береді: «Үндістанда хонаға (?) ұқсас киік – қарақұйрықтың аталығы да бар. Арқасы қара, қарны ақ, мүйізі хонаға қарағанда ұзынырақ, тармақталған. Үндістандықтар оны *калахара* деп атайды. Бастапқыда *кала харан*, яғни «қара киік» деген, кейін бұл сөз қысқартылып, *калахара* деп атала басталды». Хинди тілінде *काला* (*kāla* «қара», «қою» немесе «қою-көк»), *हिरण* (*hiran*) [37] – киік.

«Yana bir *gaynī uy dur*. Kiçikkinä uy dur. Ol yerlärning uluğ qoçqarıca bolğay» [24, 593-б.] = «Үндістанда *гайни бұқасы* да бар. Денесі жағынан біздің үлкен қошқардай, кішкентай бұқа». З.М. Бабырдың немересі, моғол билеушісі Ақбардың бұйрығымен оның тарихшысы Әбул Фазлдың қаламынан парсы тілінде жазылған, XVI ғасырдағы Моғол империясының басқару ерекшеліктері мен билеушінің өзі жайлы сөз ететін («Ақбарнама» бөлімі) «Айн-и-Ақбари» яки «Ақбар әкімшілігі» үштомдық еңбекте де аталған ірі қара түрі сипатталады: «Кут жылқысы сияқты кішкентай, бірақ өте әдемі бұқаның *гайни* деген түрі де бар» [39, 149-б.]. Гайни – Бенгалда шығарылған ергежейлі сиырдың бір түрі. Урду тілінде *गैनी* [gainii] – кішкентай сиыр [40]. Бұл сөздің қасындағы *уу* – шығу тегі түркілік сөз. Бұл сөз «сиыр» атауы ретінде М. Қашқари сөздігінде тіркелген [41, 73-б.]. Қазіргі таңда қолданыста. Бір ғана мысал: қазіргі қырғыз тілінде аталған мағынаға *ие уу* сөзі қолданылып жүр.

«Yana *maumūn dur*. Hindustānī *bāndar der*» [24, 593-б.] = «Осында маймылдар да бар. Үндістандықтар маймылды *бандар* деп атайды». Аталған сөздің фонетикалық нұсқасы – *vānar*. Сөзжасамына бойласақ, екі түбірдің бірігуінен жасалғанын анықтаймыз. Санскрит тілінде: *वानर* [vānara] = (*वन* (vana, «орман»)) + *नर* (nara, «ер адам») [42, 672-б.]. Яғни маймыл үндістердің түсінігінде «орман адамы» болып шықты. Маймылдың түрі мен қылығына, тіршілік ету мекеніне назар аударсақ, бұл болжамның логикаға сәйкес келетінін түсінеміз.

Үндістанда тіршілік ететін сүтқоректілерді сипаттауды З.М. Бабыр егеуқұйрық, тышқанмен аяқтайды: «Yana bir *nawal dur*, kişdin juzvī kiçikrāk bolğay. Yığaçqa çıqar. Ba`zı *mūş-i xurmā ham derlār*» [24, 593-б.] = «Үндістанда бұлғыннан сәл кішірек, *науал* деп аталатын жануар да бар. Ол ағаштарға өрмелейді. Кейбіреулер оны *муш-и хурма* деп те атайды». Алдымен *mūş-i xurmā* тұлғасы жайлы сөз қозғасақ. Алғашқы түбір парс. *mūş*; пушту *mužak, məžak*, сирек *муш* [43, 867-б.]. Бұл сөз бастапқы мағынасы «ұры», «үйден ұрлайтын, таситын» үнді-еур. *mūs тұлғасына негізделеді [44, 659-б.; 45, 668-б.]. Аталған мағына санскрит тілінде: *mūṣaka* «ұры, ұрлықшы» [46, 518-б.], сонымен қатар кейбір қазіргі үнді-арий тілдерінде сақталған [47, 916-б.; 48, 929-б.]. Екінші түбір бізге мәлім *xurmā* – пальма ағашы я онда өсетін жеміс түрі. Түркі тілдеріне парсы тілінен енген [49, 207-б.]. Сөйтіп, «пальма үстінде тіршілік ететін егеуқұйрық» яки «пальма егеуқұйрығы» болып шығады. Ал «науал» нұсқасына келетін болсақ, араб. *نخل* – *naḥl* – пальма ағашы [50, 3029–3030-б.]. «Бабырнамада» *نول* деп берілген [24, 593-б.]. Көріп тұрғанымыздай, аталған жануардың атауларына мекен ететін орны – құрма (пальма) ағашы уәж болған.

«Yana bir siçqan dur kim *gilāhri derlār*» [24, 593] = «Үндістанда тышқанның *галахри* деп аталатын бір түрі де кездеседі». Дегенмен хинди тілінде *गिलहरी* [gilahri] – тиін [51, 1031-б.]. Хинди тілінде егеуқұйрықты – *chūhā, mūsā, indur*; тышқанды – *chūhī, mūsri, mūsh*; ал тиінді *gilahri, chikhur, rūkhī* деп атайды [52, 126-б.]. Тек «Brahmapurāṇa» (бастапқы нұсқасы бірінші мыңжылдықтың соңында жазылған деп есептеледі, бірақ көбінесе мәтін XV-XVI ғасырларға жатқызылады) еңбегіндегі атаулар индексін құрған Р. Зёнен мен П. Шрайнер мәтінде тіркелген *gilaharī* сөзін «fruit-rat» деп аударады [53, 334-б.]. З.М. Бабырдың бұл жануарды қалай сипаттағанына назар аударайық: «Bu hameša diraxtlarda oq bolur. Diraxtlarning üstidä yoçqarı qoyı `ajab çust u çasrān yügürür» [24, 593] = «Ол әрқашан ағаштарда өмір сүреді. Ағаштардың үстінде таңқаларлық жылдам және ептілікпен жоғары және төмен жүгіреді». Бұл сипаттама тиінге де, ағаш тышқанына да қатысты бола алады. Біз мәтіндегі бұл жайтқа қатысты М. Амриталингамның ұсынған пікірімен келісеміз. Ол бойынша: «Бұл тиін емес, ағаш тышқаны болуы мүмкін; бәлкім, бұл *Vandeleuria oleracea* түрі шығар» [54, 179-б.].

Үндістандағы хайуандарды сипаттауды пілден бастап, тышқанмен аяқтағаны, яғни жануарларды үлкеннен кішіге дейін қарастыру З.М. Бабырдың ғылыми жүйелі ойлауын және оны «Бабырнама» жазуда шебер пайдалануын тағы бір рет танытады.

Жоғарыда жануар атауларының 12-і қарастырылды. Шығу тегіне мән берсек: парсы тілінен *fil*, *karg*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā* (5); санскрит/ хинди тілінен *kalahara*, *bāndar*, *gilāhrī*, *hāti* (4); араб тілінен *nawal* (1); *nīlagāv* (парсы + санскрит), *gaynī uy* (хинди + түрк.) шыққан. Көріп тұрғанымыздай, атаулардың көбісі біз үшін белгісіз, тіпті кірме сөздер де емес. Өйткені аталған жануарлардың бірқатары түркі халықтары тұратын географиялық аймақтарда мекендемейді. Бұл атаулар кездесетін мысалдарда өзімізге белгілі *aq keyik*, *at*, *buğı-maral*, *keyik*, *qoçqar*, *sıçqan* сияқты жануар атаулары бой көрсетті. Олардың шығу тегі – түркі тілдері, одан әрі алтай тілі, тек *taumūn* сөзінің шығу тегі араб-парсы – مَيْمُون [maumūn] [55, 25-б.]. Бұл жануар атауының кірме болуы мекен ететін жеріне қатысты болса керек.

Қорытынды

«Бабырнама» – Бабырдың өмірін баяндайтын тарихи шығарма. XV ғасырдың соңы–XVI ғасырдың басында Орта Азияда, Ауғанстан мен Үндістанда болған оқиғаларды шағатай тілінде баяндайтын бұл еңбек тарихи шығарма болуымен қатар энциклопедиялық жинақ сияқты қабылданады. Аталған жазба ескерткішінің Үндістанға арналған үшінші бөлімінде аталған елдің флорасы мен фаунасы шебер суреттеледі. Бабыр өзі алғаш аяқ басқан мекенді аса қызығушылықпен сипаттайды, өзіне таңсық аң-құстарды натуралист ретінде бейнелейді. Оның бақылауларында Үндістанда кездескен жануарлардың әртүрлі түрлерін егжей-тегжейлі сипаттап, олардың жергілікті атауларын атайды, туған өлкесіндегі жануарлармен салыстырады. «Бабырнама» мәтінінің лингвистика үшін ұтымды тұсы – онда хайуан атаулары беріліп қана қоймай, олардың бірқатарының шығу тегі, аталу уәжі қарастырылады. «Бабырнамадағы» этимологиялық болжамдарды тексеру мүмкіндігі бар.

Бабыр «Бабырнамасында» Үндістанның фаунасын, оның ішінде сүтқоректілердің көптеген түрлерінің атаулары мен ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол жануарларды іріден кішіге, мекен ету орны бойынша құрлықтан суға дейін жүйелі түрде сипаттайды. Бабыр жануарларға қатысты жергілікті, араб-парсы және хинди терминдерін қолданған, бұл оның сипаттауда дәлдік пен көптілділікке ұмтылысын көрсетеді.

«Бабырнамада» Үндістанда мекен ететін *bāndar*, *fil*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, т.б. жануарар жайлы деректер берілген. Шығу тегі бойынша парсы тілінен: *fil*, *karg*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*; санскрит/ хинди тілінен: *kalahara*, *bāndar*, *gilāhrī*, *hāti*, араб тілінен: *nawal*, *nīlagāv* (парсы + санскрит), *gaynī uy* (хинди + түрк.).

«Бабырнамадағы» Үндістанның фаунасына берілген бұл егжей-тегжейлі сипаттамалар құнды тарихи-зоологиялық деректер беріп қана қоймай, Бабырдың табиғат әлеміне деген терең қызығушылығын, білімін жүйелеуге ұмтылысын көрсетеді.

Үндістанның фаунасын «Бабырнама» бойынша зерттеу әртүрлі ғылыми пәндер үшін кең перспективалар ашады. Бұл бағыттағы зерттеу өлкенің тарихы мен мәдениеті туралы түсінігімізді кеңейтіп қана қоймай, Бабыр қалдырған қайталанбас мұраны сақтап, насихаттауға септігін тигізеді. Оның мұқият және жүйелі бақылаулары тарихи контексте адам мен табиғаттың өзара байланысын жақсырақ түсінуге көмектесетін қазіргі ғылыми зерттеулерде қолдануға болатын құнды деректер берері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 172 с.
2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1997. – 800 с.
3. Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1975. – 153 с.

4. Копыленко М.М. О мотивации наименований животных в тюркских языках. В кн.: Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 108 с.
5. Цинциус В.И. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. В кн.: Исследования в области этимологии алтайских языков. – Л.: Наука, 1979. – 17 с.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
7. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: Қайнар, 1982. – 150 б.
8. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно-кыпчакская группа). – М.: Наука, 1975. – 360 с.
9. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1986. – 322 с.
10. Кайдаров А.Т. Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Алматы: Білге, 2003. – 368 с.
11. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: «Тоғанай Т», 2004. – 560 б.
12. Линко Т.В. Зоонимы в казахском и русском языках: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – 23 с.
13. Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. – 190 б.
14. Тлепин Б.Қ. Мал шаруашылығына қатысты лексиканың этнолингвистикалық сипаты (қой-ешкі атаулары): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1997. – 153 б.
15. Сатенова С.К. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 31 с.
16. Токхожаева О. Лексика фауны в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 20 с.
17. Тоқтабаев А. Қазақтардың XIX ғ. мен XX ғ. басындағы жылқы шаруашылығы: тар. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1992. – 228 б.
18. Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі / ауд. Кенан Коч. – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
19. Тоқтағұл Б. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикасы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2005. – 124 б.
20. Айтбаева Н. Қазақ тіліндегі жылқы атауларының лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 29 б.
21. Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
22. Hauenschild I. Botanica und Zoologica im Babur-name: Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung (Turcologica, Band 66). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 144 p.
23. Хамраева Ё.Н. Элементы идеографии в «Бабур-наме» // Лингвистика. – 2015. – №20. [Электронды ресурс]. URL: <https://sci-article.ru/stat.php?i=1428924884> (қаралған күні 13.10.2023)
24. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p.
25. Саяфи Р.М. Фарсизмы в башкирском языке (фонемный, семантический, морфемно-структурный и морфологический аспекты): дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2020. – 171 с.
26. Bryant E. The Quest for the Origins of Vedic Culture. – New York: Oxford University Press, 2001. – 387 p.
27. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – Т. 2: Р-І. – М.: Наука, 1977. – 244 с.
28. Hudud al-Alam. The regions of the world a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – Cambridge: University Press, 1982. – 524 p.
29. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
30. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан, т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

31. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Т. 4. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
32. Almaany English Arabic Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://clck.ru/36spLn> (қаралған күні 13.10.2023)
33. Кенжалин Қ.К., Таңсықбай Ә.Қ. «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтеліндегі көнерген сөздер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №4 (188). – Б. 81–89.
34. Боголюбов М.Н. Персидские слова с *kar*^o и *har*^o и рыба Кага в Авесте // Иранская филология. Краткое изложение докладов научной конференции, посвященной 60-летию проф. А.Н. Болдырева. – М., 1969. – С. 91–93.
35. Каратаева С.К. Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы (үндүүлөр системасы): филол. илим. док. ... автореф. – Бишкек, 2023. – 43 б.
36. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Vol. 2. – Bern, München: Francke Verlag, 1959. – 495 p.
37. Hinkhoj Hindi-English Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://dict.hinkhoj.com> (қаралған күні 13.10.2023)
38. Lingvanex. Translate from English to Persian online. [Электронды ресурс]. URL: <https://lingvanex.com/translation/english-to-persian> (қаралған күні 13.10.2023)
39. Blochmann H. Ain-i-akbari by Allam Abul Fazal. – Calcutta: Baptist Mission Press, 1873. – 768 p.
40. Rekhta Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.rekhtadictionary.com> (қаралған күні 13.10.2023)
41. Қашқари М. Түрік сөздігі: Диуани лұғат ит-түрік: үш томдық шығармалар жинағы / ауд., алғы сөзі мен ғыл. түс. жазған А.Қ. Егеубай. – Т. 2. – Алматы: Хант, 1997. – 525 б.
42. Turner R.L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. – London: Oxford University Press, 1969-1985.
43. Асланов М.Г. Пушту-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – 1008 с.
44. Franck J. Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. – Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892. – 1238 p.
45. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. – Bd. 2: D-M. – Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 1963. – 700 p.
46. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1987. – 944 с.
47. Бескровный В.М. Хинди-русский словарь. – М.: ГИИНС, 1959. – 1318 с.
48. Рабинович И.С., Королев Н.И., Аганина Л.А. Непальско-русский словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1968. – 1328 с.
49. García M.-I.M., Yarıcı M. Common Vocabulary in Urdu and Turkish Language: A Case of Historical Onomasiology // Journal of Pakistan Vision. – 2014. – Vol. 15 (1). – P. 193–221.
50. Lane E.W. Arabic-English Lexicon. – London: Williams & Norgate, 1863. – 367 p.
51. Misra M.P. A trilingual Dictionary being a comprehensive lexicon in English, Urdú and Hindí, exhibiting the syllabication, pronunciation and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman characters. – Benares: E.J.Lazarus and Co., 1865. – 1300 p.
52. Shakespear J. An Introduction to the Hindustani language: comprising a grammar, and a vocabulary, English and Hindustani; also short sentences and dialogues; short ... military words of Command, Nagari and English. – London: Wm.H.Allen & Co, 1845. – 564 p.
53. Söhnen R., Söhnen R. Th., Schreiner P. Brahmapurāṇa: Summary of Contents, with Index of Names and Motifs. – O. Harrassowitz, 1989. – 596 p.
54. Amirthalingam M. Perspectives of environmental studies during the Mughal period // Journal of Indian History and Culture. – 2016. – №22. – P. 178–185.
55. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 159 б.

REFERENCES

1. Sherbak A.M. Nazvania domashnih i dikih jivotnyh v tiurkskih iazykah. V kn.: Istoricheskoe razvitie leksiki tiurkskih iazykov [Names of domestic and wild animals in Turkic languages. In the book:

- Historical development of the vocabulary of the Turkic languages]. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. – 172 s. [in Russian]
2. Sravnitelno-istoricheskaia grammatika tiurkskih iazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Vocabulary] / otv. red. E.R. Tenishev. – M.: Nauka, 1997. – 800 s. [in Russian]
  3. Ibragimov K. Drevnetiurkskie nazvaniia jivotnykh v leksike sovremennykh tiurkskih iazykov [Ancient Turkic names of animals in the vocabulary of modern Turkic languages: dis.]: dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1975. – 153 s. [in Russian]
  4. Kopylenko M.M. O motivacii naimenovaniy jivotnykh v tiurkskih iazykah. V kn.: Problemy etimologii tiurkskih iazykov [On the motivation of animal names in Turkic languages. In the book: Problems of etymology of the Turkic languages]. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 108 s. [in Russian]
  5. Cincius V.I. Problemy sravnitelno-istoricheskogo izucheniia leksiki altaiskih iazykov. V kn.: Issledovaniia v oblasti etimologii altaiskih iazykov [Problems of comparative-historical study of the vocabulary of Altai languages. In the book: Research in the field of etymology of the Altai languages]. – L.: Nauka, 1979. – 17 s. [in Russian]
  6. Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 b. [in Kazakh]
  7. Janabilov Sh. Qazaqsha mal ataulary [Kazakh animal names]. – Almaty: Qainar, 1982. – 150 b. [in Kazakh]
  8. Musaev K.M. Leksika tiurkskih iazykov v sravnitelnom osveshenii (zapadno-kypchakaskaia gruppa) [Vocabulary of Turkic languages in comparative education (Western Kipchak group)]. – M.: Nauka, 1975. – 360 s. [in Russian]
  9. Kaidarov A.T. Struktura odnoslojnykh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. – Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazahskoi SSR, 1986. – 322 s. [in Russian]
  10. Kaidarov A.T. Tysiacha metkih i obraznykh vyrajeniy: kazahsko-russkiy frazeologicheskii slovar s etnolingvistikheskimi poiasneniami [Thousands of figurative and figurative expressions: Kazakh-Russian phraseological dictionary with ethnolinguistic explanations]. – Almaty: Bilge, 2003. – 368 s. [in Russian]
  11. Qaidar A.T. Halyq danalygy (qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi jane zertteu) [Folk wisdom (explanatory dictionary and study of Kazakh proverbs)]. – Almaty: Toganai T, 2004. – 560 b. [in Kazakh]
  12. Linko T.V. Zoonimy v kazahskom i russkom iazykah [Zoonyms in the Kazakh and Russian languages: abstract]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 1989. – 23 s. [in Russian]
  13. Jaqypov A. Tuie osirushinin tusindirme sozdigi [Camel breeder's explanatory dictionary]. – Almaty: Qainar, 1989. – 190 b. [in Kazakh]
  14. Tlepin B.Q. Mal sharuashylygyna qatysty leksikanyn etnolingvistikalyq sipaty (koi-eshki ataulary) [Ethnolinguistic character of vocabulary related to animal husbandry (names of sheep and goats): dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1997. – 153 b. [in Kazakh]
  15. Satenova S.K. Obrazno-fonovaya osnova ustojchivyyh vyrazhenij, obrazovannykh na osnove leksiki skotovodstva v kazahskom yazyke [The figurative-background basis of stable expressions formed on the basis of the vocabulary of cattle breeding in the Kazakh language: abstract]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 1990. – 31 s. [in Russian]
  16. Tokhojaeva O. Leksika fauny v kazahskom iazyke [Vocabulary of fauna in the Kazakh language: abstract]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1991. – 20 s. [in Russian]
  17. Toqtabaev A. Qazaqtardyn XIX g. men XX g. basyndagy jylqy sharuashylygy [Horse breeding of Kazakhs in the XIX – early XX centuries: dis.]: tar. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1992. – 228 b. [in Kazakh]
  18. Shynar A. Qazaqtar men turikterde jylqy osiru madenieti jane onyn roli [Culture of horse breeding in Kazakhs and Turks and its role] / aud. Kenan Koch. – Shymkent: Alia, 2001. – 135 b. [in Kazakh]
  19. Toktagul B. Turki tilderindegi tort tuliktin zhasyna katysty ataulardyn etnolingvistikasy [Ethnolinguistics of age-related names of four Turkic languages: dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2005. – 124 b. [in Kazakh]

20. Aitbaeva N. Qazaq tilindegi jylqy ataularynyn leksika-semantikalyq jane dunietyymdyq sipaty [Lexical-semantic and worldview characteristics of horse names in the Kazakh language: dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2007. – 29 b. [in Kazakh]
21. Baitelieva J.D. Qazaq tilindegi jylqy malyna qatysty frazeologiyalyq tirkesterdin etnomadeni uajdemesi [Ethnocultural motivation of phraseological phrases related to horses in the Kazakh language: abstract]: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2007. – 26 b. [in Kazakh]
22. Hauenschild I. Botanica und Zoologica im Babur-name: Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung (Turcologica, Band 66). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 144 p. [in German]
23. Hamraeva E.N. Elementy ideografii v «Babur-name» [Element of ideography in «Baburname»] // Lingvistika. – 2015. – №20. [Electronic resource]. URL: <https://sci-article.ru/stat.php?i=1428924884> (date of access 13.10.2023) [in Russian]
24. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p.
25. Sayafi R.M. Farsizmy v bashkirskom iazyke (fonemnyi, semanticheskiy, morfemno-strukturnyi i morfologicheskiy aspekty) [Farsisms in the Bashkir language (phonemic, semantic, morphemic-structural and morphological aspects)]. – Ufa, 2020. – 171 s. [in Russian]
26. Bryant E. The Quest for the Origins of Vedic Culture. – New York: Oxford University Press, 2001. – 387 p.
27. Shagirov A.K. Etimologicheskiy slovar adygskih (cherkesskih) iazykov [Etymological dictionary of Adyghe (Circassian) languages]. – T. 2: P-I. – M.: Nauka, 1977. – 244 s. [in Russian]
28. Hudud al-Alam. The regions of the world a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – Cambridge: University Press, 1982. – 524 p.
29. Syzdyq R. Qazaq tilindegi eskilikter men janalyqtar. Gylymi-tanyymdyq zertteu [Oldies and news in the Kazakh language. Scientific research]. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kazakh]
30. Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of loanwords in the Kazakh language] / Qurast. Sh. Kurmanbaiuly, S. Isaqova, B. Mizamhan B. etc. – Almaty: “Ultyq audarma biurosy” qjgamdyq qory, 2019. – 596 b. [in Kazakh]
31. Syzdyqova R. Sozder soileidi (sozderdin qoldanylu tarihy) [Words speak (from the history of the use of words)]. – T. 4. – Almaty: El-shejire, 2014. – 412 b. [in Kazakh]
32. Almaany English Arabic Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://clck.ru/36spLn> (date of access 13.10.2023)
33. Kenjalın Q.K., Tansyqbaı A.Q. «Basy – bapan, aiagy – sapan» matelindegi konergen sozder [Archaisms in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan»] // QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №4 (188). – B. 81–89. [in Kazakh]
34. Bogoliubov M.N. Persidskie slova s kar^o i xar^o i ryba Kara v Aveste [Persian words with kar^o and xar^o and fish Kara in Avesta] // Iranskaia filologia. Kratkoe izlozhenie dokladov nauchnoi konferencii, posviashennoi 60-letiu prof. A.N. Boldyreva. – M., 1969. – S. 91–93. [in Russian]
35. Karataeva S.K. Kyrgyz tilinin taryhy fonetikasy (unduulor sistemasy) [Historical phonetics of the Kyrgyz language (vowel system): abstract]: filol. ilim. dok. ... avtoref. – Bishkek, 2023. – 43 p. [in Kyrgyz]
36. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Vol. 2. – Bern, München: Francke Verlag, 1959. – 495 p. [in German]
37. Hinkhoj Hindi-English Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://dict.hinkhoj.com> (date of access 13.10.2023)
38. Lingvanex. Translate from English to Persian online. [Electronic resource]. URL: <https://lingvanex.com/translation/english-to-persian> (date of access 13.10.2023)
39. Blochmann H. Ain-i-akbari by Allam Abul Fazal. – Calcutta: Baptist Mission Press, 1873. – 768 p.
40. Rekhta Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://www.rekhtadictionary.com> (date of access 13.10.2023)
41. Turik sozdigi: Diuani lugat it-turk [Turkic dictionary: Diwani lugat it-Turk]. – T. 2. – Almaty: Hant, 1997. – 525 b. [in Kazakh]

42. Turner R.L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. – London: Oxford University Press, 1969-1985.
43. Aslanov M.G. Pushtu-russkiy slovar [Pashto-Russian dictionary]. – M.: Russkiy iazyk, 1985. – 1008 s. [in Russian]
44. Franck J. Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. – Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892. – 1238 p. [in Dutch]
45. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. – Bd. 2: D-M. – Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 1963. – 700 p. [in German]
46. Kochergina V.A. Sanskritsko-russkiy slovar [Sanskrit-Russian dictionary]. – M.: Russkiy iazyk, 1987. – 944 s. [in Russian]
47. Beskrovnyi V.M. Hindi-russkiy slovar [Hindi-Russian dictionary]. – M.: GIINS, 1959. – 1318 s. [in Russian]
48. Rabinovich I.S., Korolev N.I., Aganina L.A. Nepalsko-russkiy slovar [Nepali-Russian dictionary]. – M.: Sovetskaya Enciklopediya, 1968. – 1328 s. [in Russian]
49. García M-I.M., Yapici M. Common Vocabulary in Urdu and Turkish Language: A Case of Historical Onomasiology // Journal of Pakistan Vision. – 2014. – Vol. 15 (1). – P. 193–221.
50. Lane E.W. Arabic-English Lexicon. – London: Williams & Norgate, 1863. – 367 p.
51. Misra M.P. A trilingual Dictionary being a comprehensive lexicon in English, Urdú and Hindí, exhibiting the syllabication, pronunciation and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman characters. – Benares: E.J.Lazarus and Co., 1865. – 1300 p.
52. Shakespear J. An Introduction to the Hindustani language: comprising a grammar, and a vocabulary, English and Hindustani; also short sentences and dialogues; short ... military words of Command, Nagari and English. – London: Wm.H.Allen & Co, 1845. – 564 p.
53. Söhnen R., Söhnen R. Th., Schreiner P. Brahmapurāṇa: Summary of Contents, with Index of Names and Motifs. – O. Harrassowitz, 1989. – 596 p.
54. Amirthalingam M. Perspectives of environmental studies during the Mughal period // Journal of Indian History and Culture. – 2016. – №22. – P. 178–185.
55. Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi [Arabic-Persian input words in the modern Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1982. – 159 b. [in Kazakh]